

SZABÓ SZABOLCS

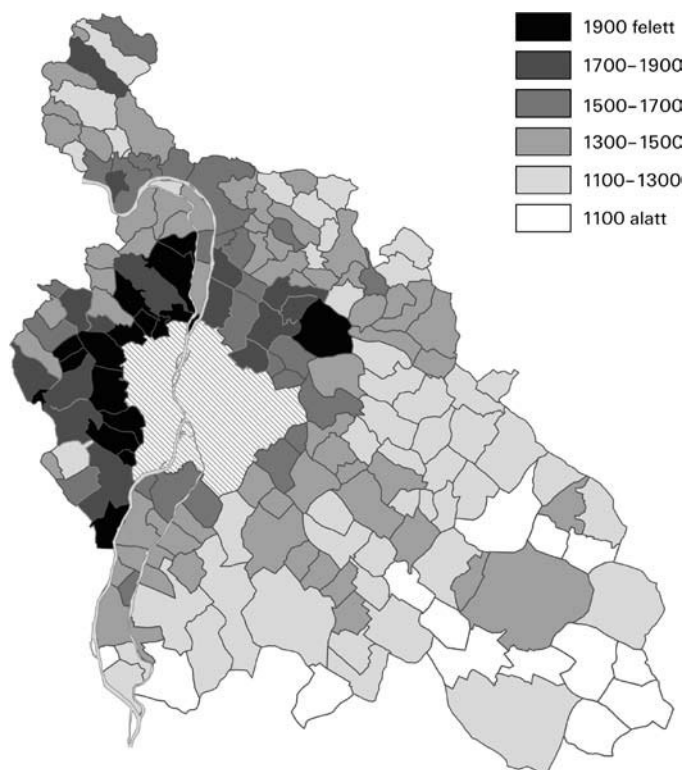
A KÖZÉP-MAGYARORSZÁGI RÉGIÓ FŐBB TÁRSADALMI–GAZDASÁGI FOLYAMATAI AZ EZREDFORDULÓT KÖVETŐ ÉVEKBEN

Budapest és Pest megye vitathatatlanul az ország legfejlettebb térsége: a magyar bruttó hazai össztermék (GDP) 45%-a a Közép-magyarországi régióban képződik. A régión belül azonban jelentős különbségek mutatkoznak. A különbségek gazdasági vetületét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az egy főre jutó GDP tekintetében Budapest jóval magasabb értékkel rendelkezik, mint a hazai megyék (az egy főre jutó GDP értéke Budapesten az országos átlag több mint kétszerese, ami voltaképpen megegyezik az Európai Unió átlagával¹), ezzel szemben Pest megyében jóval alacsonyabbak (az országos átlag kevesebb, mint 90 %-a). Vagyis a gazdasági fejlettséget vizsgálva semmiképpen nem tekinthető homogénnek a régió. Természetesen Pest megyén belül is markáns különbségek rajzolódnak ki, hiszen a Budapest közelében fekvő területek jóval fejlettebbek, mint a megye fővárostól távolabb fekvő térségei (Ipolymente, Tápiómente). Ha a megyén belüli egyenlőtlenségek érzékeltetéseként csupán az egy adózóra jutó adóalap települési szintű különbségeire hivatkozunk, már akkor is egyértelműen kirajzolódik a megyén belül egy fejlettebb Budapestet övező gyűrű, valamint a fővárostól távolabbi fejletlen övezet (külső és belső gyűrű) (1. térkép). Hasonló eredményeket kapunk, ha kistérségi szinten vizsgálódunk (pl. a kistérségi GDP alapján – lásd Kiss, 2003, vagy a kistérségek tipizálása alapján – lásd Faluvégi, 2005; Lócsei–Szalkai, 2008; Nemes Nagy, 2004/b; Sipos, 2002). Természetesen maguk a gyűrűk sem homogének, azon belül jó elkülönülő szektorokat határozhatunk meg (Beluszky, 2003).

A régió központi szerepét mutatja az országos viszonylatban kimagasló vállalalkozási aktivitás (a regisztrált vállalkozások 40%-a található a régióban, így az ezer főre jutó arányukat vizsgálva – vállalalkozási aktivitás – a régió egyértelműen a legmagasabb értékekkel rendelkezik az országban). Ráadásul a külföldi érdekeltségű vállalkozások 69%-a működik Budapesten, és a külföldiek részesedése ezen cégek jegyzett tőkéjéből 72% (KSH 2006), bár sok esetben csak a székhelyük van Budapesten – vagy a környező településeken –, a konkrét tevékenységet pedig az ország más részein működő telephelyeken végzik (GKI 2005). A Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (NFGM) 2008 áprilisában publikált adatai szerint (NFGM 2008) 1990–2000 között összesen 66 milliárd euró külföldi működőtőke érkezett Magyarországra, és jölehet regionális bontásban nem közölnek adatokat, de a 2004-es adatokat alapul véve (akkori adatközlés szerint a külföldi működőtőke 64%-a érkezett a vizsgált régióba, és ennek 26%-a a feldolgozóiparba) a Közép-magyarországi régió feldolgozóipara mintegy 11 milliárd euró juthatott (KMOP 2007–13), ami az Enyedi György által 1998-ban becsült 10 milliárd dollár mintegy másfélszeresének felel meg jelenlegi árfolyamokon számolva (Enyedi, 1998). Mindezek

¹ Az EUROSTAT adatai szerint 2004-ben az EU–27 átlagához képest a régió egy főre jutó GDP-je vásárlóerő paritáson számolva 101,6% volt.

eredményeként a régióban a munkanélküliségi ráta nagyon alacsony (2007-ben mindössze 5%), az aktivitási ráta pedig kifejezetten magas (60%²).

Szerkesztette: Szabó Sz. KSH-TSTAR alapján

1. térkép: Egy adózóra jutó SZJA alap települési szintű értékei Pest megyében, 2005 (ezer forint)

A régió központi szerepet erősítik ezen kívül a Budapest központú közlekedési hálózatok (közút- és vasúthálózat, repülőtér), valamint a szintén Budapest centrikus államigazgatás. Így összességében nem véletlen, hogy a fővárost és közvetlen környezetét gyakran „vízfejként” (Primate city) emlegetik.

² A gazdaságilag aktívak aránya a 15–74 évesek körében.

Népesedési folyamatok

A régió nem csak gazdasági, hanem társadalmi szempontból is speciális helyzetben van. Budapest az ország népességének majd' 17%-át koncentrálna (1 696 128 fő), a Közép-magyarországi régió pedig összesen már majdnem a harmadát (28%)³, így az ország népesség súlypontja (Vasad község mellett) is e régióban található (KSH 2006a). Az utóbbi 20 évben azonban jelentős átrendeződés mutatkozott a régióon belül, hiszen az 1980-as évektől kezdve⁴ egyre intenzívebben kibontakozó szuburbanizációs folyamatok eredményeként (kiegészülve a nem a szuburbanizációhoz kapcsolható egyéb belföldi vándorlási folyamatokkal) Budapest népességszáma jelentősen csökkent, Pest megyéé pedig növekedett (a szuburbanizációs folyamatokról részletesebben lásd Bajmócy, 2000; Dövényi–Kovács, 1999; Gyáni, 1992; Enyedi, 1988; Kovács, 1999; Tímár, 1999; Tosics, 2004; Váradi, 1999). Mindez a korszerkezetre, valamint a mortalitási és fertilitási mutatószámokra is hatást gyakorol: Budapesten öregedő korszerkezetű, alacsony születési és magas halálozási arányszámokkal jellemezhető populáció él; Pest megyében pedig országos viszonylatban is fiatalos korszerkezetű a népesség, valamint magas a születési és alacsony halálozási arányszám. Budapest migrációs folyamatokban játszott szerepének alapvető megváltozását jelzi, hogy a 2001. évi népszámlálás adatai szerint, a város jelenlegi közigazgatási határait figyelembe véve, a fővárosban élő 1,78 millió lakos közül 1,01 millió volt helybeli születésű (60,6%), vagyis a helyben születettek és bevándoroltak Mendöl Tibor (1947) által citált egyharmad/kétharmados aránya megfordult az utóbbi fél évszázadban. (KSH Népeségstatisztikai Főosztály – Népszámlálási Osztály).

Budapest majd' 1,7 milliós lakossága 525 km²-nyi területen él, így az átlagos népsűrűség 3230 fő. Természetesen a belvárosi részek továbbra is magasabb népsűrűséggel rendelkeznek (V., VI., VII., VIII. kerület), melyek közül kiemelkedik a VII. kerület (29 ezer fő/km²). Ezzel szemben a külső kerületek népsűrűsége alacsonyabb, hiszen egyrészt a beépítés jellege is inkább családi házas (keveredve a lakótelepekkel és lakóparkokkal), másrészt a külső kerületek már jelentősebb beépítetlen területekkel is rendelkeznek (egykori ipartelepek, termőterületek stb.). A legalacsonyabb értékkel a XXIII. kerület rendelkezik, ahol mindössze 503 fő jut 1 km²-re. Pest megye népsűrűsége ehhez viszonyítva kifejezetten alacsony, hiszen a 6393 km² területre „mindössze” 1 176 550 fő jut (184 fő/km²)⁵ (KSH 2006a, 2006b). Természetesen Pest megyén belül is nagy különbségek figyelhetők meg, hiszen a fővároshoz közelebb, valamint a nagy forgalmú autópályák és vasutvonalak mentén a hagyományos értelemben vett alvóvárosok megjelenése következtében nagyobb

³ A régióból a budapesti agglomerációba tartozó települések lélekszáma összesen a magyar népesség 24%-át teszi ki. Az Antal Zoltán–Bartke István által lehatárolt Közponi (budapesti) régióban Budapest nélkül további 2 388 622 fő, vagyis összesen 4 006 750 fő lakik (a teljes népesség 39,8%) (KSH 2006c).

⁴ A legtöbb szerző egyetért abban, hogy a mai értelemben vett szuburbanizációról csak 1990 után beszélhetünk, hiszen ezt megelőzően az agglomerációs gyűrű településeinek népességnövekedése elsősorban az adminisztratív korlátozások miatt Budapestre bejutni képtelen vidékiek beköltözésével, valamint a szegényebb rétegekhez tartozók egzisztenciális okokra visszavezethető kitelepülésével volt magyarázható (Dövényi–Kovács, 1999; Bajmócy, 2001; Tosics, 2004).

⁵ A Közép-magyarországi régió egészére számolva 415,2 fő/km² a népsűrűség értéke.

a népsűrűség⁶, míg a távolabbi, valamint a forgalmas közlekedési folyosók által közbezárt köztes területeken kisebb a népsűrűség (lásd pl. a Tápióvidék vagy az Ipolymente).

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a szuburbanizáció által érintett céltelepüléseken gyakran konfliktus helyzetek alakulnak ki, hiszen a helyi ingatlanpiac felporzódása (és így az ingatlanárak drasztikus emelkedése) megnehezíti az „öslakosok” ingatlanvásárlását, ráadásul a „jöttmentek” eltérő értékrenddel és fejlesztési elképzelésekkel rendelkeznek, ami lokális politikai csatározások kialakulásához vezethet (Váradi, 1999).

A szuburbanizáció természetesen nem csak a lakosságot érinti/érintette, hanem hasonló folyamatokat figyelhetünk meg a gazdaságban is (Koós, 2004), aminek következtében az ipari tevékenység részesedése jelentősen visszaesett a GDP-n belül a fővárosban, míg Pest megyében növelte részesedését. Mindezen folyamatok a főváros területén korábban kiépített ipari övezetek kiürülésével (esetenként funkcióváltásával) járt együtt (barnázónákat részletesebben lásd Barta, et. al. 2004).

Az utóbbi években azonban a szuburbanizáció üteme lelassult, a vándorlási mérleg jelentősen javult. Az ezredforduló környékén regisztrált majd 20 ezer fős éves veszteséggel szemben a 2006-os adatok szerint már „csak” mintegy 2,5 ezer fős vándorlási veszteségről beszélhetünk (a Budapestre vándorló és a Budapestről elvándorlók különbözete, az állandó és ideiglenes vándorlást is figyelembe véve). Területi különbségek azonban továbbra is megfigyelhetők: Pest megyével szemben továbbra is mintegy 13 ezer fős vándorlási vesztesége van Budapestnek, míg a többi megyével szemben mintegy 10,5 ezer fős nyereség figyelhető meg. 2007-ben azonban már 6 ezer fős nyereség mutatható ki (KSH 2007).

A társadalmi folyamatok elemzése során mindenképp szót kell ejtenünk a város etnikai összetételének változásáról, mely folyamat révén ma már a vizsgált térségben döntő többségében magyar lakosság található. Már Mendöl Tibor is mindössze néhány %-nyi német anyanyelvű lakosságról ír, és arányuk a későbbiekben tovább csökkent, így a 2001. évi népszámlálás szerint napjainkban mindössze 18 ezer fő vallja magát német nemzetiségűnek. Jelentősen csökkent a két világháború között még magas részesedéssel jellemezhető (20%) izraelita vallású lakosság aránya, a 2001. évi népszámlálás szerint számuk alig 10 ezer fő (0,06%). A valóságos számok ennél persze feltételezhetően jóval nagyobbak, a zsidók becsült számát a különböző források többnyire 100 ezer fő körülire teszik, ami a teljes népesség kb. 5%-a (Kovács, 2002). Ezen kívül az összes magyarországi kisebbség képviselteti magát a fővárosban, amit jól mutat az is, hogy a románon kívül az összes országos kisebbségi önkormányzat központja itt található. Ezen kívül meg kell még említenünk, hogy a főváros vonzáskörzetében több település is jelentős nemzetiségi hagyományokkal rendelkezik (pl. Ráckeve, Pilisszentlászló, Pilisszentkereszt, Csömör stb.), de a 2. világháborút követő német kitelepítés és a csehszlovák-magyar lakosságcsere, valamint az asszimiláció és a szuburbanizációs folyamatok következtében a nemzetiségek aránya ma már nagyon alacsony ezeken a településeken is.

⁶ Települési szinten 1000 fő/km² feletti értékkel rendelkezik Budaörs, Diósd, Dunakeszi, Erdőkertes, Érd, Szigethalom.

Gazdasági folyamatok

Az előzőekben vázolt folyamatok a térségben élők munkavállalási szokásaira is hatással voltak. Az ingázók száma jelentősen, csak 2001–2005 között mintegy 15%-kal nőtt a közép-magyarországi régióban (2005-ben 347 ezer fő dolgozott más településen, mint ahol a lakhelye volt, és ebből 284 ezer fő volt Pest megyei lakos). Jelentős különbség mutatkozik azonban Budapest és Pest megye között, hiszen ugyanezen időszakban a Pest megyében élő ingázók száma majd' 20%-kal növekedett, míg a Budapesten élő ingázók száma 2,5%-kal csökkent. Jelenleg a Budapesten lakó foglalkoztatottak 8,5%-a, a Pest megyében élő foglalkoztatottaknak pedig majd' kétharmada (60%) ingázik. A foglalkozás és a lakóhely elkülönülése alapján pedig megállapíthatjuk, hogy Budapesten 2005-ben 209 ezer nem itt élő foglalkoztatott dolgozott (az összes foglalkoztatott 23%-a), míg Pest megyében 139 ezer ingázó dolgozott (a foglalkoztatottak 43,6%-a). (Némethné Csehi, 2008). Fontos hangsúlyoznunk, hogy a gazdasági szuburbanizáció következtében sok budapesti lakos ingázik a környező településekre, elsősorban Budaörsre. (Beluszky, 2003, Izsák, 2003).

A vizsgált térségben a területhasználat rendje is jelentősen átalakult az utóbbi évtizedekben. A mezőgazdasági termelés kapcsán mindenképpen ki kell emelnünk, hogy több ezer hektár mezőgazdasági hasznosítású területet vontak ki a művelés alól, és minősítettek át lakóterületté vagy gazdaságilag hasznosított területté. Schuchmann Péter számításai szerint az utóbbi tíz évben a BAFT-hoz tartozó települések esetében mintegy 10 ezer hektárt vontak ki a mezőgazdasági művelés alól, ami Vác belterületének a nyolcszorosa (Schuchmann, 2007). A folyamatot jól jelzi, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 2006-ban Budapesten csupán 3,3 ezer (a foglalkoztatottak 0,4%-a), Pest megyében pedig 7,5 ezer fő (a foglalkoztatottak 2,5%-a) volt. Mindez egyben azt eredményezte, hogy a földterület művelési áganként való megoszlása jelentősen átalakult az utóbbi évtizedekben: a szántók részesedése 50% alá esett, a szőlők és konyhakertek pedig szinte teljesen eltűntek; ezzel szemben a gyepek (legelő, rét) részesedése Budapest esetében majd' egyharmadra nőtt, valamint a művelt területekhez viszonyítva az erdők részesedése mintegy másfélszeresre növekedett (1. táblázat).

1. táblázat

A földterület művelési ág szerinti megoszlása, 2006 (ha)⁷

	Budapest	Pest megye
Szántó	42 947	263 403
Konyhakert	117	12 011
Gyümölcsös	1 823	11 130
Szőlő	1 773	2 825
Gyep	21 538	39 578
Mezőgazdasági terület	68 198	328 947
Erdő	23 552	128 444

⁷ Az adatok gazdaságghatárosak, a gazdaság székhelyén vették számba, függetlenül attól, hogy ezek melyik közigazgatási egységhez tartoznak.

	Budapest	Pest megye
Nádas	844	3 615
Halastó	1 166	6 611
Termőterület	93 760	467 617
Művelés alól kivett	67 622	116 391
Összesen	161 382	584 008

Forrás: KSH 2006a, 2006b

Mindez egyrészt a főváros közigazgatási határának 1950-ben történt átszabásával, másrészt a mezőgazdasági tevékenység nemzetgazdaságon belüli jelentős visszaszorulásával magyarázható. Ez utóbbi folyamatban jelentős szerepe volt a rendszerváltozást követő földkérdés erősen kifogásolható lebonyolításának is, mely elsősorban a Pest megyei területhasznosítást érintette. (KSH 2006a; Antal–Vidéki, 1998). Ennek ellenére fontos kihangsúlyoznunk, hogy Budapest esetében a város 525 km²-nyi teljes területéből mindössze 182,2 km² a lakóterület nagysága, és ebből is csupán 26,6 km² a tömör beépítésű (165,5 km² családi házas, 39,1 km² laza beépítésű) (Beluszky, 2003).

A mezőgazdaság mellett az ipari tevékenység is folyamatosan visszaszorult a régióban. A foglalkozási szerkezetet vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ma már egyértelműen a szolgáltatások számítanak a legjelentősebb nemzetgazdasági ágaknak (2. táblázat).

2. táblázat
Foglalkozási szerkezet a Közép-magyarországi régióban, 2006

	Mező-, erdő-, vad- és halgazdálkodás	Ipar, építőipar ⁷	Szolgáltatások	Összesen
Foglalkoztatottak száma (fő)				
Budapest	3 672	176 349	754 832	754 832
Pest megye	7 488	104 730	187 160	299 378
Közép-magyarországi régió	11 160	281 079	941 992	1 234 231
Foglalkoztatottak megoszlása (%)				
Budapest	0,4	18,9	80,7	100
Pest megye	2,5	35,0	62,5	100
Közép-magyarországi régió	0,9	22,8	76,3	100

Forrás: KSH 2006a, 2006b

Az ipari tevékenység súlya különösen Budapest esetében csökkent jelentősen. Az iparhoz sorolható nemzetgazdasági ágakban napjainkban mindössze a foglalkoztatottak hétéde dolgozik, és ha az építőipar is hozzáadjuk, akkor is kevesebb, mint ötödük. Az ipari tevékenység szerkezete is átalakult, hiszen a hagyományos értelemben vett nehézipari tevékenységek jóformán eltűntek a fővárosból. 2006-ban az ipari foglalkoztatottak több mint 1/3-a a gépiparban (gép, berendezés gyártása; villamos gép, műszergyártás; jármű-

⁷ A TEAOR szerint az építőipar szolgáltatásnak minősül (ipari tevékenységnek a bányászat, feldolgozóipar, villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás minősül), de az összehasonlíthatóság kedvéért közösen szerepeltettük az iparral (lásd Antal Zoltán–Bartke István tanulmányát).

gyártás), nagyjából 1/6–1/6-a pedig a vegyiparban (kokszyártás, kőolaj-feldolgozás; vegyi anyag, termék gyártása; gumi, műanyag termék gyártás), az élelmiszeriparban (élelmiszer, ital, dohány gyártása), valamint a fa-, papír- és nyomdaiparban (fafeldolgozás, papírgyártás, kiadó és nyomdai tevékenység) dolgozott. Az országos átlaghoz képest ezt csak a fa-, papír- és nyomdaipar esetében mutat jelentős eltérés (országosan 8%), elsősorban a nyomdaipari és/vagy kiadói tevékenységgel foglalkozó vállalkozások magas száma miatt. A megtermelt értéket tekintve elmondhatjuk, hogy az ország ipari termelési értékének mintegy ötödét állítja elő Budapest (kb. 4 000 milliárd Ft), melynek felét a vegyipar, 1/3-át a gépipar, 1/10-ét pedig az élelmiszeripar adja. Az országos értékekhez képest ez a vegyipar, ill. a papír- és nyomdaipar túlsúlyát, valamint a gépipar, ill. a ruházati- és textilipar (textília, textiláru gyártása; bőr, bőrtémék, lábbeli gyártása) alulreprezentáltságát mutatja. Bár országosan sem magas a ruházati- és textilipar részesedése (a megtermelt ipari érték mintegy 1%-a), de Budapesten szinte már kimutathatatlannak (0,1%) (KSH 2006a). Kiemelkedő visszaesést produkált tehát a könnyűipar, ami 6 évtizede még kifejezetten prosperáló ágazat volt. A trianoni határok között ugyanis alig marad könnyűipari kapacitás, így 1920 után az ágazat részesedése minden tekintetben gyorsan növekedett az iparon belül, egészen a 2. világháborúig (Kaposi, 2004). Ezt követően az ipari beruházások szerkezete már nem kedvezett a könnyűipar fejlődésének, hiszen azok elsősorban a nehézipart, majd később a gépipart és a vegyipart preferálták. Ráadásul az utóbbi években jelentősen megemelkedett a minimálbér összege, mely folyamat következtében az ágazat (és azon belül különösen a textilipar) kibocsátása drasztikusan visszaesett. Az utóbbi fél évszázadot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy magas bázisról indulva egy kifejezetten alacsony szintre esett vissza a részesedése.

Pest megyében a foglalkoztatottságban jelentősebb szerepe van az iparnak, hiszen minden negyedik foglalkoztatott ipari tevékenységet végez. Budapesthez hasonlóan itt is a gépipar a legjelentősebb (a foglalkoztatottak több mint 1/3-a), valamint nagyjából 1/8–1/8-uk a vegyiparban, a fa-, papír- és nyomdaiparban, az élelmiszeriparban és a fémalapanyag-feldolgozó iparban dolgozik. Vagyis az ipar szerkezete a foglalkoztatás alapján inkább a budapestihez hasonlít, mintsem az országos átlaghoz (KSH 2006b).

Az ipari tevékenység jelentőségének visszaszorulása miatt az ipar térbeli allokációja is jelentősen megváltozott az utóbbi fél évszázadban. Az egykori ipartelepek döntő többsége ma már nem üzemel; azokat vagy más funkcióval töltötték meg, vagy üresen állnak, vagy lebontották. Az egykori iparterületeket ma összefoglalóan barnazónaként emlegetik a szakirodalomban⁹.

A legfontosabbnak számító nemzetgazdasági ágak egyértelműen a szolgáltató szektorba sorolhatóak. Ezen belül is fontos szerepe van a turizmusnak mind a foglalkoztatásban, mind a GDP termelésben. Budapest (és annak közvetlen környezete) egyértelműen az ország legfontosabb idegenforgalmi központja. Kiemelt vonzerők: természeti tényezők (gyógyvíz, Duna, Budai-hegyvidék), építészeti adottságok (városkép), kulturális és sportrendez-

⁹ A jelenség általános elterjedtségét mutatja, hogy a Mendöl Tibor által felsorolt ipartelepek között alig találunk olyat, ahol az ezredfordulót követően is ipari tevékenységet folytatnak. E folyamat részletes áttekintésére jelen keretek között nincs mód, azonban egyrészt a szakirodalom igen bőséges ezen a téren (pl. Barta, 2004), másrészt a későbbiekben Szabó Sándor tanulmányában az egykori Csepel Művek kapcsán még visszatérünk a témára.

vények, jó színvonalú és jelentős kapacitással rendelkező szálláshely-kínálat, nemzetközi viszonylatban kedvező árak, a konferenciaturizmus igényeinek megfelelő szolgáltatások. Mindezeknek köszönhetően itt találjuk a magyarországi szállodai férőhelyek harmadát (35 ezer), az összes kereskedelmi férőhely 13%-át (41,5 ezer). A kereskedelmi szálláshelyek szolgáltatásait igénybe vevő turisták 38%-a Budapestet választja (összesen 2,3 millió fő, melyek közül 1,9 millió külföldi; az átlagos tartózkodási idő 2,5 nap). Részben erre alapozva több mint 1500 vendéglátóhely működik a városban (étterem, cukrászda, bár stb.). A szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás pedig összesen 25 ezer embernek ad munkát, ami a foglalkoztatottak 3,3%-át jelenti (KSH 2006a).

Más szolgáltatások terén is jelentős az ország Budapest központúsága, bár annak mértéke változó. A felsőoktatás terén jelentős mértékben sikerült csökkenteni ezt a „vízfűsűséget”, bár még mindig jelentős a főváros súlya a hazai felsőoktatásban. Az Oktatási Minisztérium nyilvántartása szerint jelenleg 71 felsőoktatási intézmény működik az országban, melyek fele Budapesti székhelyű, másik fele pedig vidéki (ráadásul a 37 budapesti intézmények egy része kevés hallgatóval rendelkezik), így a hallgatóknak „mindössze” 43%-a tanul a fővárosban. Ma már Debrecen, Gödöllő, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged is kiemelkedő jelentőségű egyetemi városnak nevezhető. Hasonló folyamat figyelhető meg a színházak terén is, hiszen a mintegy 30 ezer színházi férőhely fele ma már vidéken található. Ennek ellenére a színházak esetében is minden fajlagos mutatót tekintve (ezer főre jutó férőhelyek száma, ezer főre jutó nézőszám, egy férőhelyre jutó látogatások száma stb.) a főváros vezet (Venczel, 2005). Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a közszolgáltatásban foglalkoztatottak (közigazgatás, védelem, kötelező társadalombiztosítás, oktatás, egészségügyi és szociális ellátás) aránya az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva Budapesten 36%, míg Magyarország egészére számolva „csupán” 27%. A kultúra területiségének különböző dimenzióiról részletesebben lásd Trócsányi–Tóth, 2002).

A szolgáltatások kapcsán fontos megemlítenünk, hogy a foglalkoztatottak 8%-a dolgozik a kereskedelemben, valamint a pénzügyi szférában, ami az országban hasonló tevékenységet végzők 21%-át jelenti. A magyar pénzügyi szektorban dolgozók közel 40%-a dolgozik Budapesten, míg a kereskedelemben ez az érték alig 18% (KSH 2006a). Természetesen az üzletek/bankfiókók népességszámhoz viszonyított számát, valamint a szolgáltatások értékét tekintve továbbra is kimagasló Budapest szerepe a hazai kereskedelemben és pénzügyekben (különösen az utóbbi esetében), bár az elmúlt évtizedekben egyre inkább megerősödött a megyeszékhelyek szerepe (Balogh, 2007).

Budapest városszerkezetének átalakulása

A Mendöl Tibor által 6 évtizede felvázolt városszerkezet jelentősen módosult. Egyrészt a belváros city-funkciói tovább erősödtek (és ezzel párhuzamosan a lakófunkció még inkább visszaszorult, bár a belváros déli és északi részén továbbra is a lakófunkció dominál – Kluczka, 1996). Ezt a folyamatot azonban már nem a kereskedelmi funkció terjedése generálja, hiszen az egyre inkább a belváros vagy még inkább a város peremén elhelyezkedő bevásárlóközpontokba, ill. gyakran a város hátárán kívül letelepedett hipermarketekbe helyeződött át. A korábban élénk kereskedelemmel jellemezhető utcák napjainkra részben kiürültek, ami városképileg sem kedvező jelenség (lásd pl. a Mendöl Tibor által

is említett Rákóczi utat, Kossuth Lajos utcát). E folyamat nem csak a vásárlási, hanem a közlekedési szokások átalakulásával is járt (Sikos–Hoffmann, 2004; Szabó, 2004).

A lakófunkcióval (is) rendelkező városrészek is átalakultak. Az utóbbi fél évszázadban városszerte jelentős méretű lakótelepek épültek, melyek részben a már Mendöl Tibor által említett alacsony beépítésű lakóövezet szanálása révén létesültek (lásd pl. Káposztásmegyér, Békásmegyér, Rákoskeresztúr, Gazdagrét) (Egedy, 2000). A lakótelepépítés intenzitást jól mutatja, hogy 1949–1992 között a Budapesten épített 482 ezer lakás 57,8%-a lakótelepi lakás nevezhető (Iván, 1996). A legnagyobb átalakulásnak azonban a rendszerváltozást követő tulajdonviszony változás volt: ma mindössze a lakásállomány tizede van önkormányzati tulajdonban. Magában a belvárosban ezen kívül nagyon látványos átalakulás nem történt, bár az utóbbi években egyre inkább szaporodnak a „lakóparkok” és irodaházak a belvárosban is, ami vagy az építészeti értékek eltűnésével (lásd pl. a Zsidónegyedben a Király u. 40 kálváriáját), vagy a zöldterületek csökkenésével (lásd pl. Science Park Irodaház) jár együtt. A viszonylagos változatlanságot mutatja, hogy a belső városrész épületállományának háromnegyede 1945 előtt épült (Beluszky, 2003).

Az utóbbi 10 évben gombamód szaporodó „modern lakótelepek” a külvárosokban már jobban érzékelhető változást eredményeztek, hiszen jelentősen növelték a beépítés magasságát. Ráadásul időközben ugyanezen külvárosok megítélése sokat változott, hiszen ma már inkább a belső, régi, komfort nélküli lakásokkal rendelkező slum-esedő városrészek megítélése negatív, míg a külvárosi családi házas övezetét pozitív. Szintén az utóbbi 1–2 évtized eredménye, hogy egyre inkább előtérbe kerülnek a nagy területre kiterjedő, városrehabilitációs jellegű beruházások (lásd pl. Középső-Ferencváros, Középső-Józsefváros, Foka-öböl környéke, Millenniumi Városközpont). A témára Berényi Eszter tanulmánya kapcsán a későbbiekben még visszatérünk.

A következő években pedig várható a város sziluettjének markáns átalakulása, amennyiben a várakozásoknak megfelelően részlegesen megszűnik a Fővárosi Közgyűlés által 2000-ben megszavazott magasház-építési tilalom. Ezt követően a beruházók elképzelése szerint a Hungária körút mentén, valamint a Csepel-sziget északi részén, akár 100–200 méter magas épületek is feltűnhetnek¹⁰.

A rendszerváltozást követő gazdasági válság, valamint a már gazdasági szuburbanizáció következtében a korábbi ipari területek kiürültek, és ott vagy új „városközpontok” születtek (lásd Millenniumi városközpont az egykori dunaparti teherpályaudvar helyén), vagy előkészítették őket az új beruházásokra (lásd pl. a Soroksári út és Soroksári-Dunaág közötti terület szinte teljes elplanírozását), vagy üresen állnak, vagy sok kis- és közép-vállalkozás telepedett be a legkülönbözőbb tevékenységgel.

Az infrastruktúra fejlődése

Tálán ezen a téren volt a legnagyobb változás az utóbbi évtizedekben, de a terjedelmi okok miatt az infrastruktúrának csak azon elemeit említjük meg, melyek a korábbi két tanulmányban is említésre kerülnek.

¹⁰ A témakörben részletesebben lásd: A *Tér- és társadalom* c. folyóirat városrehabilitációval foglalkozó tematikus számát. 20. 1.

A kommunális infrastruktúra terén kiemelhető, hogy a 4500 kilométernyi vízvezeték-hálózaton a Fővárosi Vízművek évente hozzávetőlegesen 150 millió km³ ivóvizet szolgáltat¹¹ (kétharmadát a lakosságnak), mely döntő többségét ma már összegyűjtik az 5000 kilométer hosszúságú csatornarendszer segítségével. Jelenleg azonban az összegyűjtött szennyvíz kevesebb mint felét tisztítják meg biológiailag. A tervek szerint 2010-re üzemszerűen működő Központi Szennyvíztisztító Telep (Csepel), valamint a már üzemelő Észak-Pesti (Újpest) és Dél-Pesti (Kispest) telepek az évtized végére már majdnem 100%-os lefedettséget fognak biztosítani (vagyis a közműolló remélhetőleg végleg bezáródik, és rövidesen újra tiszta lesz a Duna vize). Mindez az ivóvíz-szolgáltatást is befolyásolja, hiszen a Mendöl Tibor által is említett csápos kutak csak így tudnak majd hosszú távon is megfelelő minőségű ivóvizet szolgáltatni. Jelenleg a legnagyobb vízbázisok a Szentendrei-sziget déli részén, valamint a Csepel-sziget északi részén találhatók (ezen kívül a Margit-szigeten és a Duna mindkét partján vannak csápos kutak). Napjaink főbb víztározói: Gellérthegyi víztározó, Csepeli víztorony, Kispesti víztorony, Budafoki víztorony. Napjaink főbb vízműtelepei: Káposztásmegyeri telep, Békásmegyeri telep, Budaujlaki telep, Krisztinavárosi telep, Csepeli telep, Kőbányai telep, Rákosszentmihályi telep, Gilice téri telep.

A főváros villamosenergia igényét ma már alapvetően nem a helyi termelés elégíti ki, hiszen egy olyan villamosenergia-rendszer épült ki Magyarországon, mely nem csak az országon belül, hanem akár Európa bármely részéről biztosítani tudja az elektromos áramot (UCTE). Azt azonban mindenféleképpen fontos kiemelni, hogy a magyarországi rendszerirányítás központja a Várnegyedben található (Mavir). A főváros erőműi kapacitásáról elmondható, hogy a Budapesti Erőmű Zrt. tulajdonában három ún. kogenerációs (villamos áramot és hőt egyaránt termelő) erőmű (Kelenföld, Újpest, Kispest), valamint egy fűtőmű üzemel (Révész utca). E berendezések a főváros villamos energia szükségletének mintegy tizedét, a hőigénynek pedig a kétharmadát állítják elő (Budapesti Erőművek Zrt. 2008). A távhő szolgáltatásban ezen kívül szerepet játszik a Fővárosi Hulladékhasznosító, az EVM, valamint az Észak-Budai, az Óbudai, az Újpalotai, a Füredi úti, a Rákoskeresztúri, a Rózsakerti fűtőművek és a Budafoki tömbkazánház. Ezek révén a Főtáv Zrt. mintegy 250 ezer lakást lát el távhővel (Főtáv Zrt., 2008). A többi lakás jellemzően gázfűtésű (a háztartási fogyasztók száma 737 ezer, bár ezek egy része természetesen csak főzésre használ gázt) (KSH 2006a).

A budapesti közlekedésről a későbbiekben Szabó Szabolcs tanulmányában még részletesen foglalkozunk. Azt azonban mindenképpen fontos megjegyeznünk, hogy a földalatti hálózat jelentősen bővült az utóbbi fél évszázadban (kelet-nyugati vonal, észak-déli vonal, valamint a most épülő DBR vonal). Jelentősen növekedett a hidak száma is: 1950-re befejezték a Mendöl Tibor által is említett (bár nem megnevezett) Árpád hidat, valamint 1990-ben átadták a Hárosi hidat (M0 déli hídja), 1995-ben a Lágymányosi hidat (Hungária körút hídja), 2008-ban pedig a Megyeri hidat (M0 északi hídja). Időközben a közúthálózat képe is jelentősen átalakult, elsősorban az autópálya-hálózat kiépítése miatt.

¹¹ A Fővárosi Vízművek 2006-ban napi átlagban 559 ezer m³ vizet szolgáltatott (ez a névleges kapacitás alig több mint fele), és csak két nap haladta meg a 700 ezer m³-t. (Fővárosi Vízművek 2006). Vagyis az utóbbi 10 évben 150 ezer m³-rel csökkent a szolgáltatott ivóvíz mennyisége, ami elsősorban az egyre növekvő vízdíjak fogyasztásmérséklő hatásának köszönhető.

Ráadásul az M0 körgyűrű 2008-ban elkészült keleti szakasza, valamint a Megyeri híd révén a tranzitforgalom jelentős része ma már elkerüli Budapest belső városrészeit (Rákóczi út, Nagykörút, Hungária körút).

A vasúti áruszállítás mind a szállított áruk tömegét, mind annak teljesítményét tekintve (áru-tonna-kilométer) elvesztette vezető szerepét, és ma már egyértelműen a közúti áruszállítás a meghatározó (az áruszállítás teljesítményének kb. 60%-a jut a közútra, 25%-a a vasútra) (KTI 2001). A vasúton szállított áruk jelentős része azonban (különösen a tranzitforgalom esetében) továbbra is átáramlik Budapesten, hiszen Kelet- és Nyugat-Magyarország között (és így a Balkán nagyobb része és Nyugat-Európa között) csak itt tudnak áthaladni a szerelvények a Dunán. A vasúti forgalomban a fővárosban feladott vagy leadott áruk nagyobb része pedig ma már korszerű logisztikai központokba kerül (a BILK Soroksáron, a Harbour Park Nagytétényben, ill. a Csepeli Szabadkikötő¹²), a korábbi klaszterikus vasúti teherpályaudvarok forgalma vagy jelentősen visszaesett, vagy megszűntek (lásd pl. a Ferencvárosi teherpályaudvart a Duna-parton, ahol a Millenniumi Városközpont épült).

A budapesti agglomeráció lehatárolásának problematikája

Fontos kiemelnünk, hogy a Közép-magyarországi régióon belül megfigyelhető társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek (különösen az eltérő mértékű ingázás) miatt, a szakirodalom többnyire annak csupán egy részét sorolja a szűk értelemben vett budapesti agglomerációhoz, bár bizonyos esetekben a megyén kívüli települések is felmerülhetnek, mint az agglomerációhoz sorolandó települések (bizonyos esetekben pedig célszerű lehet még nagyobb területet egységesen kezelni, lásd Antal Zoltán és Bartke István tanulmányát). A legegyszerűbb és leggyakrabban alkalmazott módszer a Budapesti Agglomerációs Fejlesztési Tanácshoz (BAFT) tartozó terület alapján történő lehatárolás (eredetileg Budapest, valamint 78 Budapest közeli település¹³). A BAFT az 1996. évi XXI. törvény (Területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvény) alapján 1997-ben alakult meg, azonban 1999-ben megszűnt. Feladatait a Közép-Magyarországi Regionális Fejlesztési Tanács (KMRFT) vette át, de 2005-ben újra létrehozták, így ma is működik a szervezet. A BAFT által lefedett terület ugyanakkor csak a fővárost övező keskeny gyűrűt jelenti, azonban annál jóval nagyobb távolságra fekvő települések is egyértelműen Budapesthez kötődnek. Így ennél cizelláltabb módszerekkel is meghatározhatjuk a budapesti agglomeráció határait, elsősorban a főváros, valamint a környező települések kapcsolatrendszerei alapján (pl. vonzásokörzetek lehatárolása, ingázás, infrastrukturális kapcsolatok, vagy az urbanizáció előrehaladottsága alapján). Az ilyen típusú lehatárolásra példa az MTA RKK kutatói (Barta–Beluszky, 1999; Beluszky, 1999), ill. a tanszékünkön dolgozó Zábrádi Zsolt (2006) által kidolgozott módszertan. A Barta Györgyi–Beluszky Pál (1999) által készí-

¹² A Csepeli Szabadkikötő éves áruforgalma napjainkban mintegy 1,5 millió tonna évente, ami az üzemeltető reményei szerint a folyamatban lévő beruházások következtében (mendencék felújítása, új RO-RO terminál építése) növekedni fog a közeljövőben. (Forrás: www.portofbudapest.hu).

¹³ Később a települések száma 81-re növekedett, hiszen önálló település lett Csörög (Szódról vált le) és Remeteszőlős (Nagykovácsiról vált le).

tett lehatárolás alapján beszélhetünk belső és külső agglomerációs övezetről, és ráadásul vizsgálati eredményeik szerint a BAFT-hoz sorolt települések egy része kiesett az agglomerációhoz tartozó települések listájáról (pl. Sződ és Sződliget, melyek sokkal inkább kötődnek Váchoz, mint Budapesthez), azonban több a BAFT-hoz nem tartozó település az agglomeráció része lett (elsősorban DK-i irányban, a Tápiómente települései¹⁴). A funkcionális kapcsolatok alapján történő lehatárolás esetében tehát fontos kérdés, hogy a Budapest környékén fekvő városokat is (pl. Vác, Szentendre, Gödöllő, Szigetszentmiklós) vizsgáljuk-e (többközpontú konglomeráció), vagy azokat kivesszük a vizsgálatokból (monocentrikus településeggyüttes).

Az egyes funkciók markáns elkülönülése, valamint a szuburbanizáció speciális kelet-európai vonásai miatt (miszerint a szuburbán népesség egy része kifejezetten szegény, akik azért vándorolnak ki a szuburbiába, mert nem tudják fenntartani városi háztartásukat, lásd pl. Dövényi–Kovács, 1999; Kovács, 1999; Szabó, 2005) az agglomerációt nem csak gyűrűkre, hanem szektorokra is bonthatjuk az ott folyó gazdasági tevékenység jellege, valamint az ott élők jövedelmi pozíciója alapján (Beluszky, 2003; Kovács, 2005). A települések szektorokba sorolását a KSH is alkalmazza az agglomerációra vonatkozó adatközléseiben (pl. KSH 2003).

Mivel a főváros vonzáskörzete a vizsgált kapcsolat(ok) függvényében akár túl is nyúlhat a Közép-magyarországi régió határán (pl. ingázás, rekreáció, egészségügyi szolgáltatások), az utóbbi 15 évben több javaslat is született magának a régióknak az átszabására (Nemes Nagy, 1997), persze ennek az uniós támogatások igénybevételenek sajátos szabályozása is szerepet játszott (az egy főre jutó GDP uniós átlaghoz viszonyított arányát le lehetett volna szorítani, ha a régió területét megnövelik).

Felhasznált irodalom

- Antal Z.–Bartke I. (1999): A Központi (budapesti) Régió, mint funkcionális egység. In: *Tanulmányok a Központi Térség regionalizációs folyamatairól és térkapcsolati rendszeréről I.* (Szerk.: Dövényi Z.–Perczel Gy.). 68–84.
- Antal Z.–Vidéki I. (1998): *A magyar mezőgazdaság átalakulása – Mintaterület Sarród.* ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest, 123 o.
- Bajmócy P. (2004): A „vidéki” szuburbanizáció Magyarországon. *Tér és Társadalom.* 14, 2–3, 323–330. o.
- Balogh N. (2007): *A bankszektor területi képe Magyarországon és Budapest bankhálózatának területi képe.* Diplomamunka. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, 113 o.
- Barta Gy.–Beluszky P. (1999): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban.* Regionális Kutatási Alapítvány, Budapest, 255 o.
- Barta Gy. (Szerk.) (2004): *A budapesti barnaövezet megújulási lehetőségei.* MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 347 o.
- Beluszky P. (1999): A budapesti agglomeráció kialakulása. In.: *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban.* Regionális Kutatási Alapítvány. Budapest, 27–68. o.

¹⁴ A Tápiómente társadalmi-gazdasági helyzetéről részletesebben lásd Szabó Sz., 2005.

- Beluszky P. (2003): *Magyarország településföldrajza*. Dialog Campus, Budapest–Pécs. 568 o.
- Budapest Statisztikai Évkönyve 2006*. KSH. Budapest, 235. o.
- Dövényi Z.–Kovács Z. (1999): A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*. 48, 1–2, 33–57. o.
- Egedy T. (2000): A magyar lakótelepek helyzetének értékelése. *Földrajzi Értesítő*. 49, 3–4, 265–283. o.
- Enyedi Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Enyedi Gy. (1998): Budapest – kapuváros?. In.: *Magyarország az ezredfordulón: Budapest – nemzetközi város*. (Szerk.: Glatz Ferenc). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 47–55. o.
- Fővárosi Vízművek (2006): *Éves jelentés*. Budapest, 36. o.
- Faluvégi A. (2000): A magyar kistérségek fejlettségi különbségei. *Területi Statisztika*. 3. (40.), 4. 319–346. o.
- GKI 2005: Budapest fejlődése. 50 o. <http://www.bkik.hu/download/Budapest%20fejlolese.doc>
- Gyáni G. (1992): *Bérmunkás és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Kiadó, Budapest. 213. o.
- Izsák É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői – Budapest és környéke*. Napvilág Kiadó, Budapest, 178. o.
- Iván L. (1996): Még egyszer a budapesti lakótelepekről. In.: *Tér-Gazdaság-Társadalom*. (Szerk.: Dövényi Z.). 49–80. o.)
- Kaposi Z. (2004): *A XX. század gazdaságtörténete*. Dialóg Campus. Budapest–Pécs. 326. o.
- Kiss J. P. (2003): A kistérségek 2000. évi GDP-jének becslése. In.: *Regionális Tudományi Tanulmányok* 8. (Szerk.: Nemes Nagy J.). ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. Budapest. 39–54. o.
- Koós B. (2004): Adalékok a gazdasági szuburbanizáció kérdésköréhez. *Tér és Társadalom*. 18. 1. 59–71 o.
- Kovács A. (Szerk.) (2002): *Zsidók a mai Magyarországon*. Múlt és Jövő Lapkiadó. Budapest. 162 o.
- Kovács Z. (2005): A társadalmi-gazdasági átalakulás területi jellemzői Budapest város-regiójában. In.: *A földrajz dimenziói*. (Szerk.: Dövényi Z.–Schweitzer F.). MTA FKI. Budapest. 59–82. o.
- Kluczka G. (1996): A budapesti belváros átalakuló funkciói. In.: *Tér-Gazdaság-Társadalom*. (Szerk.: Dövényi Z.) 19–28. o.
- KSH 2003: A budapesti agglomeráció társadalmi-gazdasági jellemzői, 2002. *Közlemények a budapesti agglomerációról* 11. Budapest, 139 o.
- KSH 2006a: *Budapesti Statisztikai Évkönyv*. Budapest, KSH, 235. o.
- KSH 2006b: *Pest megyei Statisztikai Évkönyv*. Budapest, KSH, 163. o.
- KSH. 2006c: *Területi Statisztikai Évkönyv*. Budapest, 295. o.
- KSH 2007: *Magyarországh statisztikai évkönyve*. Budapest, 512. o.
- KTI. 2001: Közlekedési munkamegosztás változása Magyarországon. http://www.kti.hu/downloads/trendek/uj/5-030_HU.jpg
- Löcsei H.–Szalkai G. (2008): Helyzeti és fejlettségi centrum-periféria relációk a hazai kistérségekben. *Területi Statisztika*. 11. (48). 3. 305–314. o.

- Nemes Nagy J. (1997): Régió, Regionlalizmus. *Educatio* 3. 407–423. o.
- Nemes Nagy J. (2004): Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? In: *Regionális Tudományi Tanulmányok 9.* (Szerk.: Nemes Nagy J.). ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. Budapest. 5–42 o.
- Némethné Csehi T. (2008): A foglalkoztatottak és a nappali tagozatos tanulók napi közlekedése a Közép-magyarországi régióban. *Területi Statisztika*, 11. 1, 19–40. o.
- NFGM. (2008): Áttekintés az aktuális működőtőke-beáramlási folyamatokról. http://www.nfgm.gov.hu/data/cms670842/fdi_2007q4.pdf
- Schuchmann P. (2007): Kompromisszumok és engedmények – A Budapesti Agglomeráció terve keretbe foglalja a jövő döntései. *Falu Város Régió*. 2. 34–40. o.
- Sikos T.–Hoffmann I. (2004): Budapesti bevásárlóközpontok tipológiája. *Földrajzi Értesítő* 53, 1–2. 111–127. o.
- Sipos Zs. (2002): Pest megye kistérségeinek összehasonlító vizsgálata. *Területi Statisztika* 5. (42.). 2. 168–180. o.
- Szabó Sz. (2004): *Adalékok a Mamut Üzletház térformáló szerepéhez.* Geográfus Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciája. 16 o. http://georg.elte.hu/TGF/TFG_Cikkek/szabo8.pdf
- Szabó Sz. (2005): Dinamika nélküli tengelyek – a Tápiómente. In: *Regionális Tudományi Tanulmányok.* (Szerk.: Nemes Nagy J.). 12. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, 143–158. o.
- Területi Statisztikai Évkönyv 2006.* KSH.: Budapest, 295. o.
- Tímár J. (1999): Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi Értesítő*. 48, 1–2. 7–26. o.
- Tosics I. (2004): Városi fenntarthatóság és Budapest Városfejlesztési Konceptiója. In: *Város vagy világfalu? Önkormányzati szakanyag.* Független Ökológiai Központ. Budapest. 21–37. o.
- Trócsányi A.–Tóth J. (2002): *A magyarság kulturális földrajza.* Pro Pannónia Kiadói Alapítvány. Pécs, 363. o.
- Váradai M. M. (1999): A szuburbanizáció arcai a budai agglomerációban. *Falu Város Régió*. 3. 9–14. o.
- Venczel S. (2005): Színház és régiók. Budapest–Sukoró. 34 o. http://www.szinhas.hu/data/files/Szinhas_es_regiok_kezirat_venczel.pdf
- Zábrádi Zs. (2006): A hazai agglomerációk lehatárolásának egy módszere. In: *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon.* Savaria University Press. Szombathely. 91–111. o.